

SZEMLE

SZILI JÓZSEF: A MŰVÉSZI VISSZATÜKRÖZÉS SZERKEZETE (A MŰVÉSZET ISMERETELMÉLETI KÉRDÉSEI CHRISTOPHER CAUDWELL ÉS LUKÁCS GYÖRGY ESZTÉTIKÁJÁBAN)*

BAYER MIKLÓS

A szerző tanulmányának olvasása számos olyan gondolati kitérőre nyújt lehetőséget, amelyek e témakörrel kapcsolatban több – talán már lezártnak tűnő – következtetés újbóli vizsgálatára készítetik az olvasót. Szili József bizonyos értelemben „értékmentő” feladatot vállalt, amikor az *Illúzió és valóság* és *Az esztétikum sajátossága* összevető elemzésére vállalkozott, hiszen Lukács gondolati rendszerének egyetemessége, fogalmi apparátusának fejlettsége nehéz feladat elé állítja a két elméleti koncepció hasonlóságának bizonyítására törekvő szerzőt. Egyebek között a korábbi viták, véleménycserék során kialakult sematikus, egyszerűsítő jellegű megközelítési móddal is vitázik, megpróbálván leküzdeni, hogy Caudwell munkásságának filozófiai vonatkozásait figyelmen kívül hagyják, s csupán egyik vagy másik tudományág (irodalomelmélet, nyelvtudomány) sajátítsa ki műveit.

Bevezetőjében úgy ítéli meg, hogy Lukács és Caudwell elméleti koncepciói közel állnak egymáshoz, s a terminológiai különbségek mögött, a kategóriarendszerekben lényegi hasonlóság fedezhető fel. Ennek igazolásául – a történeti előzmények vázlatos összegezése után – megkísérli a két mű esztétikai rendszerének főbb következtetései közötti párhuzamok szövegelemzés alapján történő bizonyítását; majd kiemelten foglalkozik az esztétikai visszatükrözés öntudatszerűségének problematikájával. Befejezésként (vagy talán inkább a felvetett kérdések jelentőségének értékeléseként) a szerző összegzi fontosabb megállapításait a szubjektum–objektum viszonyról a művészi kommunikáció és az esztétikai visszatükrözés szerkezetében.

A bevezetést követően rövid ismertetést olvashatunk az *Illúzió és valóság* angliai és amerikai, ill. magyarországi fogadtatásáról, majd Lukács György munkáiból válogatott részletek segítenek a magyar esztéta – Caudwell műveivel kapcsolatos, de korántsem pozitív – állásfoglalásának megértésében. Caudwell elméletének értékelése, mint a vonatkozó idézetek, utalások is igazolják, nem volt egyértelmű; mind Angliában és az Egyesült Államokban, mind a szocialista országokban eltérően, gyakran az adott történelmi és politikai viszonyoktól túlságosan is függően ítélték meg a marxista esztétikában elfoglalt helyét. Bár többben, köztük olyan neves filozófus is, mint George Thomson, elismeréssel írtak műveinek eszmiségéről, alapvetően azonban a jóindulatúnak nevezhető kritikusok többsége is csupán néhány pozitív megjegyzés erejéig méltatta elméleti rendszerét. Szili József például idéz G. S. Fraser Caudwellről szóló lexikoncikkéből: „Két marxista műve¹ nélkülözi a szolid történeti érzéket és az irodalmi minőség iránti kifinomult, különbségtéző fogékonyságot, viszont intuitív hevíük nagyon megkapó; a marxista elmélet olyan szabad felfogású, annak idején meglehetősen szokatlan interpretációjára irányulnak, amely előlegezi a modern 'új baloldali' kritikusoknak azt a törekvését, hogy a hangsúlyt a fiatal Marx 'elidegenedési' elméletére helyezték” (15. o.).

Valószínűleg a fent említett körülmények indokolják, hogy néhány rövid periódustól eltekintve Caudwell munkái nem számíthattak nagyobb érdeklődésre. Szili József utal Samuel Hynes, S. E. Hyman, Max Wehrli, Maurice Cornforth és mások műveire, melyek különböző meg-

*Akadémiai Kiadó, Budapest 1981.

¹ Fraser az *Illúzió és valóság* mellett a *Studies in a Dying Culture* című tanulmánygyűjteményre utal.

közelítésben és terjedelemben – elsősorban rövid ismertetések és utalások formájában – értékelték munkáit; azonban (a *Modern Quarterly* 1951-es évfolyamában folytatott Caudwell-vitától eltekintve) általában indokolatlan érdektelenséget tapasztalhatunk munkássága iránt. Részben a mellőzésnek ez a formája is közrejátszhatott abban, hogy hazai szakirodalmunk viszonylag későn kezdett el foglalkozni Caudwell esztétikai nézeteivel, s az érdemi értékelések is elsősorban a folyóiratok hasábjaira szorultak. (Egyebek között Lutter Tibornak a Caudwell-vitával kapcsolatos írását, továbbá Sükösd Mihály, Egri Péter és Vitányi Iván állásfoglalását emeli ki Szili József – igaz, bizonyos kritikai fönttartásokkal.) Ez a szerénynek mondható szakirodalmi háttér magyarázhatja, hogy Szili József viszonylag ritkán hivatkozik korábbi kutatásokra, s alapvető célja, hogy saját nézeteinek kifejtésével járuljon hozzá Caudwell elméletének megismertetéséhez, a lukácsi művel kapcsolatos összefüggések tisztázásához.

Az esztétikum sajátossága rendszerének vizsgálatakor – talán a bőség zavarának elkerülése miatt, a választott témakör lényegének célirányos elemzése érdekében – a szerző a másokkal való polemizálás helyett az általa kiemelt problémák elvi tisztázására fordítja figyelmét. (A Lukács művével kapcsolatos tanulmányok, viták áttekintésére persze nekünk sincs itt sem módunk, sem szükségünk.) Caudwell magyarországi megismerése az *Illúzió és valóság* magyar nyelvű kiadásának időpontjától (1960) számítható ténylegesen, s értékelésének alapja kezdettől fogva a lukácsi nézetekhez való viszonyítás volt. Munkájának jelentőségét nem csupán az esztétika kutatói, hanem az irodalomtudomány és a nyelvészet művelői is fölfedezték: Szili József kiemeli, hogy többen – Vitányi Iván, Tamás Attila és mások – az alkotás-elmélet alapján szembesítették Caudwell elméletét Lukács tételeivel és a megismeréselvű megközelítéssel.

A továbbiakban Lukács György Caudwellről kialakított képét, helyesebben néhány lényegesnek ítélt megállapítását elemzi a tanulmány szerzője. Más kritikai megjegyzések mellett tévesnek minősíti Lukács ama álláspontját, amely Caudwell költészetfölfogásának szolipszizmusára, a ritmusnak mint „kozmosz” jelenségnek az őskorba való visszavetítésére utal. Szili értelmezése szerint ezt Caudwell „az őskorba csak úgy vetíti vissza, hogy már tudatos alkalmazásának fokán hozza kapcsolatba az emberi öntudattal, az öntudat egyik első megnyilvánulásmódjával”. A lukácsi és

a caudwelli megközelítés hasonlósága a „belső valóság” természeti alapú társadalmi objektivitásának azonosságában rejlik, de Caudwell esztétikai rendszerének elemzése során Szili József kiemeli, hogy az *Illúzió és valóság* szerzője a tudomány és a művészet kialakulását az embernek a természettel vívott harcából vezeti le. A művészet az ember önmegvalósulásának eszköze, s egyben maga is az ember egyik valósága. Lényeges, hogy Caudwell ezt a valóságot az emberi gyakorlat szerves részének tekinti. Konceptiója itt – Szili véleménye szerint – lényegében megfelel a lukácsi fölfogásnak, amely szerint „a műalkotás világában nem fordulhat elő olyan különleges mozzanat, amellyel az ember belső világában meg ne egyezne valami” (49. o.).

A Caudwell rendszerét érintő vádakkal (szubjektívizmus, introvertáltság, irracionalizmus) kapcsolatban Szili József szükségesnek tartja hangsúlyozni, hogy az *Illúzió és valóság* szerzője – Lukács Györgyhoz hasonlóan – figyelembe veszi a történeti konkrétságra vonatkozó objektivitás és az egyes műfajok, stílusok közötti sokrétű viszonyt. A tudomány és a művészet kapcsolatának elemzése szintén hasonló következtetéshez vezet. A különböző visszatükrözés módok tárgyának meghatározásában lát a szerző lényeges különbséget Caudwell és Lukács fölfogásában. Az *Illúzió és valóság* az ember „belső valóságát” tekinti a művészi visszatükrözés tárgyának, a „külső valóságot” pedig a tudomány területére utalja; *Az esztétikum sajátosságának* koncepciója szerint viszont a művészet és a tudomány ugyanazt a valóságot tükrözi vissza. Szili József azonban ezt az eltérést is inkább megfogalmazásbeli, formai okokra vezeti vissza, s további okjejtésében a tartalmi hasonlóság kimutatására törekszik. Hangsúlyozza, hogy Caudwell nem csupán a szubjektum–objektum viszony dialektikus materialista értelmezéséből indul ki, hanem „történelmi materialista módon, azaz nem az ismeretelméleti kérdésfeltevés általánosságában, hanem a konkrétság szintjén, az emberiség társadalmi, történelmi gyakorlatára vonatkoztatva tette fel a tudományra és a művészetre vonatkozó kérdéseit” (76. o.).

Újszerű, egyben elméleti szempontból vitára ösztönző elemzést olvashatunk a továbbiakban *Az esztétikum sajátosságának* koncepciójáról, illetve – ahogy Szili fogalmaz – a művön belüli „két koncepció vitájáról”. Nem lenne helyénvaló (s célszerű) a logikailag alaposan megszerkesztett, filológiai gondosan alátámasztott gondolatmenetet itt részletesebben ismertetni, ezért – az

esetleges torzítások elkerülése érdekében – csupán utalunk a problémakör lényegére. Szili József két „tendenciát” különböztet meg Lukács művében. Az egyik az esztétikai visszatükrözés tárgyának objektivitását az „egyszerű magábanvalóságukban”, a „tudattól függetlenül létező” tárgyak objektivitásával azonosítja. A másik tendencia az esztétikai szubjektivitás tárgyiasságával és a „megfelelő szubjektummal”, alapjában véve az emberiség fejlődési folyamatához kapcsolódik. E problematikához illeszti Szili az ábrázolás és a visszatükrözés kérdéskörét, s így polemizál Lukács álláspontjával, mely szerint az emberiség szubsztanciája minden más realitással egyenrangú, vagyis objektív és magábanvaló – s mégis (a lukácsi terminológia szerint) „szubjektumnak” minősül.

Az esztétikai visszatükrözés öntudatszűrűségének kérdéseit vizsgálva Szili József megállapítja, hogy Ch. Caudwell volt az első marxista esztéta, aki az „emberi öntudatot” állította középpontba. Ezt viszont egyúttal *Az esztétikum sajátossága* legközvetlenebb előzményének tekinti, hiszen a lukácsi műben a tudomány az emberiség tudata, a művészet pedig az emberiség öntudata – „az emberiség öntudatának legmegfelelőbb és legmagasabbrendű megnyilvánulási módja”, s az esztétikai visszatükrözés specifikuma e visszatükrözés „öntudatszűrűsége”. (116. o.)

Az esztétikumban az érzéki és a tudati létezés egységének fontos szerepe van, a valóságos emberi tudat föltétele az öntudat – tudatosság és tudat csak tudat és öntudat kölcsönhatásában lehetséges. Az esztétikai visszatükrözés lényege az emberiség fejlődési folyamata, az eredmény e fejlődésnek az „öntudata”. Az öntudatszűrű visszatükrözés esztétikai formájában nem csupán alkotás, hanem értékelés is. „A visszatükrözés – írja Szili – magában az alkotásban, az eredeti érték létrehozásában nyilvánul meg” (135. o.). A műalkotás értékét az határozza meg, hogy végső fokon milyen mértékben járul hozzá az emberiség önalkotásának folyamatához.

Az esztétikai visszatükrözést Szili József a társadalmi gyakorlatból kiinduló gyakorlati, konkrét visszatükrözési módnak tekinti, melynek sajátossága a gyakorlat egyéb módjaitól való eltávolodásában rejlik. Lényegesnek tartja a szerző, hogy a gyakorlati visszatükrözési módok szerkezete visszavezethető a szubjektum–objektum viszonyra, s hogy ezeket a szerkezeti tényezőket mind az *Illúzió és valóság*, mind *Az esztétikum sajátossága* alkotója figyelembe veszi. Caudwell rendszerében a természeti, társadalmi konkrétság kerül előtérbe, az esztétikai visszatükrözés alanya a „mindenkori egyéni öntudat”, amely tágabb értelemben a társadalmi és természeti meghatározottság alapján létező „közös érzelmvilág”. Lukács György – Caudwell egyszerűbben megfogalmazott elméleti rendszerét meghaladva – a szubjektum meghatározó szerepének kifejtésével lényegében a „vég nélküli átmenetek lehetőségét” teremtette meg. Kettőjük munkássága valójában a marxista esztétika folytonosságát, szerves egységét bizonyíthatja.

Vázlatos áttekintésünk befejezéseként még Szili József tanulmányának néhány fontos tanulságát érdemes összegeznünk. A már említett „értékmentő” feladat vállalásán túl ki kell emelnünk a mű figyelem felhívó szerepét is. A lukácsi esztétikai elméletet olyan problémakörben ismerhettük meg itt újól, amelynek értékelése még korántsem fejeződött be. Szili gondolatsorai ezt a tényt érzékletesebbé tették, a felvetett kérdések átgondolására, újbóli megvitatására ösztönöznek. Lehetőséget adnak arra, hogy a már kissé az irodalomelmélet sajátjává lett *Illúzió és valóság* ismeretelméleti vonatkozásait ismét áttekintsük, s igen hasznos adalékokat, újabb szakirodalmi részleteket ismerhessünk meg. S ami a legfontosabb, a tanulmány is igazolja, hogy a filozófiai gondolkodás eredményeit csak történetiségük ismeretében értékelhetjük igazán, s hogy csak a korábbi művek új módon történő megvilágítása nyújt lehetőséget a további lépések megtételére.